

түсе кетеді. Иә, аты озып тұрған пенденің ұйжайы да астам.

Ол өзінің көпшілік шығармаларында бала жанының ересектер өмірінің қатқыл, күрделі ақиқатымен бетпе-бет келіп, бой үйрете бастаған есею жолын, баршаның бастан кешпей қалмайтын күйін өмір өзегінен суыртпақтап отырып нанымды суреттеуге бейім қаламын танытты.

Серік Асылбекұлының көпшілік туындысы жас адамның албырт бір кезеңі, айлы түн, көгілдір ымырттағы алғашқы махаббат аңсарымен алып-үшудан жүйрік жүрегі тынбай салған ғашықтық әнге бөгіп тұрады.

«Мектеп бітіру кеші», «Үлкен қаладағы кішкентай оқиға», «Сарықыз», «Кездесу», «Қарашадағы үйлену тойы», «Түнгі қаланың әні», т.б. әңгімелерінде бозбала жігіт, бойжеткен қыздардың асық көңілі, аяулы сезімі тұнып тұр.

Серік Асылбекұлы от басынан бастау алатын ұлы ұғымдардың ұлт тәрбиесінің негізгі тетіктерінің бірі, ұйытқысы – ерлі-зайыпты адамдардың табиғи арақатынасын баяндауға да жүйрік. Жазушы туындыларындағы тұнып тұрған лиризмге бөккен тіршілік әні негізінен отбасылық үндестік, үйлесім, бірін-бірі қабағынан таныған дәстүрлі қазақы ерлі-зайыптық ғұрыптың мазмұнымен астасып барып қана өрісін табады.

* * *

В статье рассматриваются вопросы художественности в прозе писателя Серика Асылбекұлы.

* * *

This article explores issues of fiction in prose writer Serik Asylbekuly.

Б. Б. Мансұров

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН ПАЙҒАМБАР ХАДИСТЕРІНІҢ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Халқымыздың ұзақ замандар бойы тырнақтап жиып, шаң жуытпай сақтап, атадан балаға мұра ретінде қалдырып келе жатқан асыл қазынасының бірі – мақал мен мәтел. Мақал мен мәтел жай сөз емес, ол – сөз атасы, сөз көркі тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, қысқа болса да, нұсқа сөз. Ауызекі тілде болсын, жазу тілінде болсын дәл мақал-мәтелдей сөзге сараң, мазмұнға бай ешбір шығарма жоқ. Халқымыздың асқан даналық, таң қаларлықтай шешендік қасиеттерін өз бойына мақал мен мәтел жан-жақты жинап сақтаған. Сан ғасырлар бойы халықпен бірге өмір сүріп келе жатқан осынау қарапайым қазына сол халықтың бүкіл болмысын, өмір жолын паш ететін елдің ескерткіші болумен қастерлі.

Қазақ халқы, басқа халықтар секілді, жазушызу өнері болмаған кездің өзінде-ақ ауыз әдебиетінің әр түрлі үлгілерін тудырып, солар арқылы тұрмыс-тіршілігінің әр алуан жақтарын суреттеген; қоғамдық өмірін, дүниеге көзқарасын, таптық күресін, арман-мүддесін, т.б. бейнелеп көрсеткен. Осы негізде туған және ауыз әдебиетінің күрделі бір түрі деп халықтың мақал-мәтелдерін айтамыз [1/78].

Мақал мен мәтел халыққа несімен қымбат? Әрине, саф алтындай асылдығы, мірдің оғындай өткірлігі, ықшамдығы, дау тудырмас даналығы, өнеге үйреткіш тәлімділігі, қиып түсер қылыш-

тай уыттылығы мен тапқырлығы үшін қадірлі. Мақал-мәтел бір дәуірдің ғана жемісі емес. Олар халықтың өткенімен тығыз байланыста болады. Мақал-мәтел ішкі мазмұны, мағынасы жағынан әрбір дәуірдегі түрлі тарихи оқиғаларды, халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, тұрмыс-тіршілігін бейнелейді. Сондықтан да, мақал-мәтелдер ұлттық сипаттағы тақырып, мағына жағынан бай келеді. Қазақ мақал-мәтелдері саны тұрғысынан да, сапалығы тұрғысынан да аса жоғары, өте көркем. Бір сөзбен айтқанда мақалдар мен мәтелдер – ескірмейтін тарихи тағылым. Мәдени, әдеби, имандылық, тәрбиелік маңызы зор, өміршең поэтикалық жанр.

Халық аз сөзге көп мағына сыйдыра отырып, өзінің өмірінде көргендерін, бастан кешіргендерін, алған тәжірибелерін мақалдар арқылы айтып отырған. Бұл жағынан алғанда, көптеген мақалдар ақыл-өсиет, нақыл сөз есебінде қызмет атқарады. Қай мақалды алсақ та, оның мазмұнында өмірде болған елеулі оқиға, әңгімелер жатады, мақал соларға берілген даналық қорытынды, тұжырымды түйін болып отырады.

Қазақ халқы өзіндік ділі, құндылықтары терең, рухани мұрасы бай халық. Тарихқа үнілер болсақ, Ислам діні қазақ жеріне VIII ғасырда ене бастады. Яғни Орта Азияға Ислам өркенімен бірге мәдениеті де кең тарала бастады. Соның нәтижесінде қазақ халқының мәдениетін,

салт-санасы мен ғұрпын Ислам дәстүрлерінсіз елестете алмаймыз. Ислам біздің рухани дамуымыздың негізгі ұйытқысы болып келді. Бұған кешегі өткен ғұлама бабалар мұрасын айтуға болады. Сонымен қатар Ислам біз үшін тек дін ғана емес, рухани мұрамыздың қайнар көзі десек те болғандай. Себебі, қазақ даласынан шыққан даналардың қай-қайсысын алсаңыз да олардың Пайғамбар хадистері мен сүннеттеріне көп көңіл бөліп, аса құрметпен қарағаны байқалады.

Міне осы тұрғыдан алғанда Қазақ халқының рухани өмірінде араб тілі мен Ислам мәдениетінің үлкен ізі бар деуге болады. Оның ең бірінші белгісі – тіліміздегі араб сөздері. Бір тілден екінші тілге сөздің жалаң кіріп, сіңісіп кетуі оңай құбылыс емес. Алғашында өз жерінде қолданысқа түскен діни сөздер Араб жарты аралынан өз өрісін кеңейте келе, түркі тілдеріне де ауыса бастады. Яғни, тіліміздегі арабша сөздердің қолданысы мұсылманшылықты қабылдауынан бастау алады. Бұлай дейтініміз діни сөздерді, әсіресе ислами терминдерді кім діннен толық хабардар болса, сол кеңірек әрі көбірек қолданады.

Жалпы алғанда, араб элементтері, яғни кірме сөздер тек тілде ғана емес, қазақ халқының әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінен, ғылымы мен мәдениет саласынан да өзіндік орнын алды. Мысалы, жаңа туған сәбиге азан шақырып ат қою рәсімі, «Ассаламуғалейкум» деп басталатын амандасу салты, діни мейрамдар, сонымен қатар неке қию, жерлеу рәсімдері, қоштасу салты мен көңіл айту салты т.б. айтуға болады. Сондай-ақ оның қазақ фольклорына енгенін де айта кеткен артық болмас. Мәселен, араб елінің ертегісі «Мың бір түн», «Ләйлі-Мәжнүн» т.б. шығармалар шығыс сюжетіне құрылғанымен қазақ әдебиетіне сіңісті болып, қазақ фольклорының дәстүрлерімен ұштасып, төл шығарма іспеттес болып кеткен [2/26]. Мұнымен қоса қазақ мақал-мәтелдерінде кездесетін араб мақалдары да (әмсал) қазақ халқының өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде, ұлттық мәдени сипаты мен ой-санасында кеңінен қамтылған [3/34]. Осы аталмыш жайттар себебінен Пайғамбар хадистерінен туындаған қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер де жеткілікті. Әрине, мұндай хадистер аударма немесе мағыналық вариант арқылы ауысым жасайды.

Араб халқы да тілге шебер халықтың бірі. Араб жазу әдебиетінің ең ірі құндылығы – Құран. Ал Құраннан кейінгі даналық иірімдер – Пайғамбар хадистері. Хадис – Пайғамбар Мұхаммедтің (с.а.у.) айтқан сөздері мен дін тұрғысындағы насихаттарын және соған сай іске

асырған амал-әрекеттерін қамтиды. Хадис те өзінің құрылым жүйесі, терең мағыналылығы, бейнелілігі және т.б. жағынан өзіндік ерекшеліктерге ие.

Бүгінгі таңда хадистер шығыс елдерінде, яғни араб жарты аралында, қала берді мұсылман әлем жұртында ғылыми түрде зерттелгенімен, тәуелсіз еліміз қазақ даласында ғылыми түрде әлі толықтай тұжырым жасалған жоқ. Шын мәнінде ғибраты мол бейнелі сөздерді зерделей қарасақ, олардың ішінде мақал мен мәтелге тән қасиетке ие Пайғамбар хадистерін көруге болады. Өйткені мақал-мәтелдер көбінесе адамды инабаттылыққа, жақсы мінез-құлыққа, бауырмалдыққа т.б. игі қасиеттерге тәрбиелейтін болса, Пайғамбар хадистері де білімге, инабаттылыққа, ар-ожданға, әділеттікке, сабырлыққа т.б. көркем сипаттарға баулиды. Сонымен қатар мақал-мәтелдер мен араб тіліндегі хадистердің құрылымы, ішкі мазмұны мен мағыналары бір-біріне жақын келеді. Міне, осы тұрғыдан алғанда қазақ мақал-мәтелдері мен Пайғамбар хадистерінің ұқсастықтарын аңғаруға болады. Сондықтан тіліміздегі мақал-мәтелдер мен хадистердің көтерер жүгі салмақты. Өйткені, мақал-мәтелдер мен хадистер халық өмірінің әлеуметтік аспектілері, дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, мәдени нормалары мен құқығы, ырым-жырымдары мен діни көзқарастары және айналасын қоршаған табиғатқа деген қатынас аңғарылады.

Мысалы, ислам дінінде сәлемдесу әдептіліктің ең үлкені деп үйретіледі. Сәлемдесу Аллаһ тағаланың пенделерге үйреткен есендік сөзі. «السلام علیکم», «Әссәләму алейкум» сөзінің мағынасы «Сіздерге Аллаһ тағаланың бейбітшілігі болсын (Аллаһ сіздерді әр түрлі бәледен сақтасын)» деген сөз [4/94]. Бір кісі Пайғамбарға келіп: «Исламның ең жақсы сипаттары қайсы?» - деп сұрағанда, ардақты Елші: «تطعم الطعام و تقرأ السلام علی من عرفت و من لم تعرف» - «Аштарға тамақ беру, танитын һәм танымайтындарға сәлем беру» - деп жауап берген екен. Тағы бір хадисте: «Сіздер сүйсінетін, оны істеген кезде қуанатын бір нәрсені айтайын ба?» «افشوا السلام بيّنكم!» - «өз араларыңда сәлемді жайыңдар, яғни сәлемдесіңдер!» деп уағыздаған [5/343].

Қазақ әдебінде де адами қасиеттердің бірі – амандасу. Адам баласының рухани тарихында қолы жеткен зор игілігі – сәлемдесу. Тыныш-бейбіт, басы аман, бауыры бүтін, бір-бірімен тату-тәтті, сыйласып өмір сүруді ансап, армандаған қазақ халқында сәлемдесу әдеби ислам діні негізінде қалыптасқан. Өйткені «сәлем

беру» мәдениеті қазақ мақалдарында да кездеседі: «Әдепті елдің баласы, алыстан сәлем береді», «Адамдықтың белгісі – иіліп сәлем бергені» [6/23]. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі «сәлем» сөзі араб тілінен енген сөз екенін және осы екі тілде де ортақ ұғымда қолданылатынын айта кеткен жөн. Тағы бір хадисте: «ما من مسلمين يلتقيان في تصافحان الا يغفرا لهما قبل أن يفترقا», «Екі мұсылман кездесіп, қол алысып амандасатын болса, олардың күнәлары екеуі айырылысудан бұрын кешіріледі» делінген [7/729]. Мұны қазақ халқының «екі қолдап амандасса күнә төгіледі» дейтін даналық сөзінен табуға болады. Яғни қазақ тәрбиесіндегі «өзінен үлкенге екі қолдап амандасу» және «көшеде көргенде сәлемдесу» әдегі осы жоғарыдағы хадистер негізінде туындаған.

Пайғамбар хадисінде «الحياء من الإيمان», «Ұят – иман белгісі», «إذا لم تتسبح فاصنع ما شئت», «Егер ұялмасаң (ұятың болмаса) білгеніңді істе» - деп ұяттың маңыздылығын білдірген [8/131]. Мұндағы мақсат ұят – адам баласының мінез-құлқын өлшейтін ең әдемі нышан. Сондықтан, қазақ халқы «иман жүзді» деп ізгі ілтипатты, тура сөзді, мейірімді адамды айтады [9/75]. Ал имансыздық дегенді «ұятсыздық», «ождансыздық» деп түсінеді. Дана халқымызда: «Ұят кімде болса, иман сонда», «Адамның ұяты бетінде, адамгершілігі ниетінде», «ұят – иманда» деген мақалдар бар. Қазақ тіліндегі «иман» сөзі мен ұғымы ислам діні арқылы, яғни Құран-хадистер аясында келген. Араб тілінде «إيمان» «иман» сөзі – «сену», «нану», «илану» деген мағыналарды білдіреді. Жоғарыда келтірілген хадистегі және қазақ мақалындағы негізгі айтылмақшы болған ой – ұят, ар ождан. Осы тұрғыдан алғанда мазмұндық ұқсастық бар.

Аманат сөзі – өсиет, тапсырма, міндет мағыналарын қамтиды. Аманат деп – кісінің сақтауға берген бағалы заттары. Ислам шарифаты бойынша, аманат қатаң түрде ескертілетін міндеттің бірі. Пайғамбар хадисінде: «أمانة الی من أئمتنا»، «Саған сенім білдіргеннің аманатын тапсыр. Біреу саған қиянат істеген болса, сен оған қиянат істемей»; «Саған бір нәрсені аманат еткенде аманатын (өз күйінде) кері қайтар» - деп аманатты орындауды бұйырады. Демек, аманат негізінде сенім жатыр. Қазақ халқы да аманатты орындауға үлкен мән беріп, оны орындап болғанша өзіне қарыз санаған. Сол себепті: «Біреу берсе аманат, оған қылма қиянат»; «Біреуден алған аманат, берсең жақсы – саламат» деген мақал босқа айтылмаса керек [10/43]. Аманат сөзі араб тілінде де, қазақ тілінде де бірдей ұғымды білдіреді.

Адам баласының ең тамаша қасиеттерінің бірі – жомарттық. Ол адамға қызмет қылып, жақсылық жасайтын пейілді жанға тән сипат. Соған байланысты Пайғамбар хадисінде: «اليد السفلى», «Берген қол алған қолдан жақсы»; «Дорбаңның аузын байлама, сенің ризығың да байланады» - деп, жомарт болуға шақырады. Ал халқымызда: «Сұрағаннан берген артық», «Жомарт дос көбейтеді, сараң мал көбейтеді», «Кең болсаң кем болмайсың», «Сұрағаннан берген артық» деген мақалдар өз бастауын Пайғамбар хадистерінен алса керек.

Сонымен қатар, Пайғамбар хадисінде білімге байланысты: «العلم فى الصغار كالنقىش على الحجر», «Жас кезіңде алған білім, тасқа басқан таңбадай» деп берілсе, қазақ мақалында да дәл осы ісепеттес даналық сөз келтірілген. Мұнымен қоса қазақ тіліндегі «білім», «ғылым» тәрізді сөздер араб тіліндегі «علم», «илм» сөзінен туындаған, сол арқылы енген.

Ислам діні үлкенге құрмет көрсету әдебін де назардан тыс қалдырмаған. Салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы ислам негізінде қалыптасқан қазақ халқы да бұл мәселеге үлкен мән берген. Мысалы, халқымыздың: «Үлкенге құрмет, кішіге ізет» сөзі ардақты Пайғамбардың: «من لم يرحم»، «Кішілерімізге мархамат етпеген (жаны ашымаған), үлкендерімізге құрмет көрсетпеген бізден емес» деген қасиетті сөзінен туындағандай [11/215]. Хадисте әрбір мұсылман үлкенге құрмет көрсетіп, кішіге ізет көрсетуді уағыздайды. Ал бойында бұл қасиет табылмаған адам хадисте «мұсылмандардан емес» деп айтылғандай мұсылмандықтан қалыс қалғаны.

Қанағат – этикалық норманың басты белгісі және негізі. Қанағатты әдетке айналдырған жан өмірбақи игілік көреді. Пайғамбар хадисінде: «Мұсылман болып жеткілікті табысы болған және осыған қанағат еткен кісі қандай бақытты» деген. Қанағатшыл болуды бақытқа теңеген. Тағы бір хадисте: «قد أفلح من أسلم وكان رزقه»، «Кім мұсылмандықты ұстап, ризығы жеткілікті болып, Аллаһ тағаланың берген барына қанағат етсе, тозақ азабынан құтылғаны» - деп айтылған [12/159]. Бұл жөнінен біздің халқымыздың мыңдаған жылдық өмір тәжірибесінен қорытылған даналық тұжырымдары бар. «Қанағат қарын тойғызады, қанағатсыз жалғыз атын сойғызады», «Қанағат қылсаң, қарның тоқ» [13/61] деген мақалдарда шынайы шындық бар. Сонымен қатар «қанағат» сөзі екі тілде де бірдей мағынада қолданады.

Сабыр – әдеп, инабат тұрғысынан қашанда жоғары бағаланатыны сөзсіз. Өйткені, сабырлы болу күтпеген жағдай алдында өзін ұстай білу деген сөз. Пайғамбар хадистерінде сабырлы болуға шақырған өсиеттер көп. Хадисте: «الصبر المنصرم الایمان», «Сабырлылық – имандылықтың жартысы»; «الصبر مفتاح الجنة», «Сабырлылық – жәннаттың кілті» деп айтылған [14/84]. Қазақ халқында да: «Біреу жәбір етсе, сен сабыр ет», «Сабырлы жетер мұратқа, сабырсыз қалар ұятқа», «Сабыр түбі сары алтын» деген мақал-мәтелдер жиі кездеседі [15/70]. Осындай мақал-мәтелдер Пайғамбар хадистерінің негізінде туындағандай. Себебі, «сабыр» сөзі араб тілінде де, қазақ тілінде де бірдей мағынада жұмсалды.

Қазақ тіліндегі тәубе сөзі араб тіліндегі «توبه» (тәубәтун) сөзінен туындаған. Тілдік мағынасы: өкіну, жөнге келу. Шарғи мағынасы: күнә істегеніне өкіну, күнәдан қайту. Бұл жайында Пайғамбар хадистерінде көптеп айтылған: «التائب حبيب الله و التائب من الذنب كمن لا ذنب له», «Тәубе етуші Аллаһ тағаланың ең жақсы көретін пендесі. Күнә істегеніне тәубе жасаған пенде, күнәсі жоқ пенде тәрізді». Тағы бір хадисте: «من تاب قبل أن تطلع الشمس من منى», «Мәғрибә тааб алләһә ғәлиһә», «Аллаһ тағала күн батыстан шықпай тұрып, тәубесіне келген пенденің тәубесін қабыл етеді» деген [16/93]. Демек, тәубе ең маңызды және дер кезінде кешіктірмей істелетін әрекет. Тәубеге келуге қатысты ел ішінде де көптеген тағылымды әңгімелер сақталған. Бұл жайында халық мақал-мәтелдері, түрлі нақыл сөздер аз емес. Сондықтан қазақ халқында: «Жас күніңде тәубе қылсаң, қартайғаниа көндігерсің. Қартайғанда тәубе қылсаң, көндіккенше көмілерсің» деп ақиқатын айтқан.

Тәуекел сөзі араб тілінің «توكل» (тәуәккул) сөзінен шыққан. Ол қандай да бір іс істемес бұрын, көздеген мақсатқа жету үшін орындалады. Ислам шарифатында тәуекел етіп жұмыс бастауға үгіт береді. Бұл жайында Құран-хадистерде көптеп айтылған. Сол секілді біздің халқымызда да жиі кездесетін жайттар бар. Мәселен, «Нартәуекел – ер ісі», «Тәуекел нар жыгады», «Тәуекелдің кемесі суға батпас» [17/132] деп айтылады. Яғни қазақ халқы бір істі бастамас бұрын тәуекел етіп, нәтижесін Аллаһ тағаладан сұраған. Ал бұған байланысты Пайғамбар хадистерінде былай айтылған: «لو أنكم توكلتم على الله حق توكله لرزقكم كما يرزق الطير», «Егер сендер Аллаһ тағалаға шын көңілмен тәуекел етсеңдер, құстарды ризықтандырағаны сияқты, сендерді де молынан ризықтандырады». Тағы бір хадисте: «من توكل على

الله كفاه التعب», «Мән тәуәккәлә ала Аллаһи кәфәһу әт-тәшаһуб», «Кімде-кім Аллаһқа тәуекел етсе, қалаған нәрсесі жеткілікті болады» деген [18/4165].

«Көрші ақысы Тәңір ақысы» дейді қазақ мақалдарында. Мұсылманшылықта да көршіге ерекше зор маңыз беріп, күнделікті тіршілікте басшылыққа алынып отырған. Көршілік міндетін Құдай алдындағы парызға балаған. Хадисте: «من كان يؤمن بالله واليوم الآخر فليحسن إلى جاره», «Кімде-кім Аллаһ тағалаға және ақырет күніне иман келтірсе, көршісіне жақсылық істесін»; «ليس المؤمن الذي يشبع و جاره جائع», «Көршісі аш болып, өзі тоқ жатқан кісі мумин емес, яғни бізден емес» деп айтылған. Тағы бір хадисте: «Уйден бұрын көрші тап, жолға шықпай тұрып жолдас тап». Осы хадисті нақылға айналдырған халқымыз: «Сапарға шықпас бұрын серігіңді сайла, үй салмас бұрын көршіңді ойла» деген. Яғни ауыл аралас, қой қоралас жатқан қазақ халқы да, көршіге аса ұқыптылықпен, құрметпен қараған. «Көршінің ала жібін аттама», «Көрші ақысы – Тәңір ақысы», «Үй сатып алма, көрші сатып ал», «Итің жақсы болса – ырысың, көршің жақсы болса – тынысың» дейтін тамаша мақал-мәтелдер бар. Міне, осы тәрізді мақал-мәтелдер ұғымы ислам діні негізінде қалыптасып, Пайғамбар хадистерінен бастау алғандай.

Әділдік – адамның ең асыл қасиеті, адамгершіліктің жарқын бейнесі. «Тура биде туган жоқ, туганды биде иман жоқ» дейтін халық мақалында осы шындық дәл әрі өткір тұжырымдалған. Халық ұғымында әділдік үшін күрес – шынайы адамшылық өмір үшін күрес деп есептелді. Мақал-мәтелдерде: «Әділдіктің белгісі біле тұра бұрмаған, жақсы адамның белгісі өткен істі қумаған» деп, жақынға тартпай, дүниеге сатылмай, туралықты айту адамгершілік өзегін құраған. Сондай-ақ, «Әділдік – ана сүті», «Әділ істің арты игі» деген де мақалдар бар. Ал бұған байланысты Пайғамбар хадистерінде: «Әділеттік – Аллаһтың жердегі терезесі. Әділеттілік адамды сол терезеге (нейішке) бастап апарады. Әділдіктен алыстаған адам тозаққа түседі»; тағы да «ان المقسطين عند الله على منابر من نور الذين يعدلون في حكمهم وأهليهم وما ولوا», «Әділдік жасағандар Аллаһтың қабатында нұрдан жасалған мінберлердің үстінде болады» дейді. Осы тәрізді келтірілген мақал-мәтелдер мен хадистер адам баласын әділдікке шақыра отырып, айтпақшы болған ойларын бірдей насихаттайды, әділ болуға үгіттейді. Қазақ халқының осындай парасаттылыққа үндеуі хадистер негізінде туындаған болар.

Міне, халқымыздың ұрпақ тәрбиелеуде, адами құндылықтарды сипаттайтын нақыл сөздері, осындай ғибраты мол бейнелі өсиеттері Пайғамбар хадистерінде де кеңінен сөз етіледі. Араб тілінің элементтері, мәдениеті мен діни ғұрыптары көптеген халықтар тілінде, мәдениеті мен рухани өмірінде кеңінен көрініс тапқан. Қазақ ауыз әдебиетінде араб тілінен ауысқан сөздер мен діни негізде қалыптасқан қағидалар кездесіп жататыны рас. Араб халқы мен қазақ халқының арасында мәдени-әдеби қарым-қатынастардың болғаны да тарихтан белгілі. Осылардың нәтижесінде арабтың мәдениеті, ислам дінінің енуі қазақ даласында кең өріс алды.

Демек, ислам мәдениетінің даналығы қазақ халқының жүрегіне жол тартуы – екі халықтың ежелден ниеттес, тілектес болғанын, мәдени қарым-қатынасының тарих тамыры тереңде жатқанын көрсетеді. Жоғарыда келтірілген Пайғамбар хадистерін қазақ халқының мақал-мәтелдерінде орын алуын, олардың тілдік мағыналарына қарай көрініс табуын біршама қарап шықтық. Әсіресе, келтірілген хадистердің көбі діни бағыттағы хадистер мен адамгершілік, инабаттылықты т.б. сипаттайтын мақал-мәтелдер төңірегінде қарастырылды. Алайда, Пайғамбар хадистерінің мағыналық-мазмұндық жағынан кездесіп жататыны тағы бар. Олар араби сөздердің әсерінен немесе діни насихаттардың бағытында болмаса да, мағына ұқсастықтары мен астарлап айтылған, жанама түрінде берілген, ой-пікірлердің жатқаны байқалады. Мысалы, халқымызда: «Басқа бәле тілден» деп айтылса, хадисте: «أكثر خطايا ابن آدم من لسان»», «Адам баласының көп қателесетіні – тілінің кесірінен» - дейді. Хадисте: «قل الحق وان كان مرًا», «Шындықты ащы болса да айт» деген болса, қазақта дәл осы сарында «Шындықты ащы болса да айт» деген мақал бар. Қазақта: «Балалы үй базар, баласыз үй қу мазар» деп айтылса, хадисте: «ببيت لا صبيان فيه لا بركة فيه», «Бала болмаған үйде береке жоқ» деп, «баласыз үй мазар тәрізді» деген ойды білдіріп тұр. Мысалы, халық «Әркім сүйгенінің құлы» десе, хадисте: «المرء مع من أحب», яғни «Кісі сүйгенімен бірге» деп, осы іспеттес мағынада айтылған. Сол сияқты мына нақыл да қазақ мақалы ретінде кеңінен қолданыс тапқан: «Көп күлген бір жылайды», ал хадисте: «من أنب و هو يضحك دخل النار», «Күліп тұрып күнә істеген, жылап тұрып тозаққа кіреді»; «لا تكثروا الضحك فان», «Көп күлсеңдер, тілдеріңді сақта, тый!»; қазақта: «Бөлінгенді бөрі жейді», хадисте: «فوالجماعة رحمة و فوالفرقة عذاب», «Жамағатта рақымдылық (берекет) бар, бөлінушілікте азап бар»; қазақта: «Ұят – ізгіліктің ұясы», хадисте: «الحياء لا يأتي الابخير», «Ұялу тек жақсылыққа алып келеді»; қазақта: «Адамның мейірімі екі көзінде», хадисте: «Мейірімдіктен қол үзген бүкіл жақсылықтан қол үзген болады»; қазақта: «Асыққан – шайтанның ісі», хадисте: «...العجلة من الشيطان», «Асықпау – Рахманнан (Аллаһтан), асығу – шайтаннан» деген. Қазақта: «Әкең өлсе де, әкеңнің көзін көрген өлмесін», хадисте: «ان أبر البر أن يوصل الرجل و د», «Жақсылықтың ең абзалы – әкесінің достарымен қарым-қатынасын үзбегені»; қазақта: «Біреуге өлім тілегенше, өзіңе өмір тіле», хадисте: «Өзгеге өлім тілемеңдер және оны көксемеңдер»; қазақта: «Батамен (дұғамен) ел көгереді, жаңбырмен жер көгереді», «Алтын алма, дұға ал, дұға алтын емес пе?» десе, хадисте: «الدعاء سلاح المؤمن و عماد الدين و نور السموات و الأرض», «Дұға – мұминнің қаруы, діннің тірегі, аспан мен жердің нұры» деген. Мұнда да «дұға» сөзі екі тілде де сөздік тұрғыдан да, мағыналық жағынан да бірдей ұғымда қолданылады. Мұнымен қоса дұға жасауда көптеген жақсылықтың нышаны бар екендігі ақиқат. Пайғамбарымыздың мына хадисі де ауыз әдебиетімізге еніп, мақал болып кеткен. Хадисте: «Кеңес қылған ел азбайды» [19/3]. Негізінде кеңес мәселесі Құран Кәрімде де айтылған. Пайғамбарымыз кеңесті әкімшілік істерінің өзегіне айналдырып, әскери болсын, әлеуметтік болсын, барлық істерінде сахабаларын жинап, кеңес өткізіп отырған. Хадистерінде кеңестің пайдаларын баяндап отырған. Жоғарыдағы хадис осы мақсатта айтылған. Қазақ халқы да бұл хадисті өмірінің өзегіне айналдырып, бертін келе мақал ретінде айтылып, тіпті қасына ұйқасын келтіріп былай деген: «Кеңес қылған ел азбас, кеңінен пішкен тон тозбас». Халық мақалының енді бірінде: «Еңбек дос көбейтеді, ғайбат жау көбейтеді» десе, хадисте Пайғамбарымыз маңайындағы сахабаларынан ғайбаттың не екенін білесіңдер ме? - деп сұраған екен. Сахабалар Жаратқан Аллаһ және Пайғамбары біледі деп, Пайғамбардың өзіне сілтеген кезде: «ذكرك أخاك بما يكره», «Ғайбат – өз бауырыңды жек көретіндей еске алу»

«الشديد الذي يملك نفسه عن الغضب», «Күш – білек күшімен емес, ақиқат күш ащы кезінде өз нәпсісін ұстай білгені» делінген. Қазақта: «Ағайын – ағайынның айнасы», хадисте: «المؤمن امرأة أخيه», «Мұсылман – бауырының айнасы». Қазақта: «Басың аман болсын десең, тіліңді тый», хадисте: «احفظ لسانك!», «Тіліңді сақта, тый!»; қазақта: «Бөлінгенді бөрі жейді», хадисте: «فوالجماعة رحمة و فوالفرقة عذاب», «Жамағатта рақымдылық (берекет) бар, бөлінушілікте азап бар»; қазақта: «Ұят – ізгіліктің ұясы», хадисте: «الحياء لا يأتي الابخير», «Ұялу тек жақсылыққа алып келеді»; қазақта: «Адамның мейірімі екі көзінде», хадисте: «Мейірімдіктен қол үзген бүкіл жақсылықтан қол үзген болады»; қазақта: «Асыққан – шайтанның ісі», хадисте: «...العجلة من الشيطان», «Асықпау – Рахманнан (Аллаһтан), асығу – шайтаннан» деген. Қазақта: «Әкең өлсе де, әкеңнің көзін көрген өлмесін», хадисте: «ان أبر البر أن يوصل الرجل و د», «Жақсылықтың ең абзалы – әкесінің достарымен қарым-қатынасын үзбегені»; қазақта: «Біреуге өлім тілегенше, өзіңе өмір тіле», хадисте: «Өзгеге өлім тілемеңдер және оны көксемеңдер»; қазақта: «Батамен (дұғамен) ел көгереді, жаңбырмен жер көгереді», «Алтын алма, дұға ал, дұға алтын емес пе?» десе, хадисте: «الدعاء سلاح المؤمن و عماد الدين و نور السموات و الأرض», «Дұға – мұминнің қаруы, діннің тірегі, аспан мен жердің нұры» деген. Мұнда да «дұға» сөзі екі тілде де сөздік тұрғыдан да, мағыналық жағынан да бірдей ұғымда қолданылады. Мұнымен қоса дұға жасауда көптеген жақсылықтың нышаны бар екендігі ақиқат. Пайғамбарымыздың мына хадисі де ауыз әдебиетімізге еніп, мақал болып кеткен. Хадисте: «Кеңес қылған ел азбайды» [19/3]. Негізінде кеңес мәселесі Құран Кәрімде де айтылған. Пайғамбарымыз кеңесті әкімшілік істерінің өзегіне айналдырып, әскери болсын, әлеуметтік болсын, барлық істерінде сахабаларын жинап, кеңес өткізіп отырған. Хадистерінде кеңестің пайдаларын баяндап отырған. Жоғарыдағы хадис осы мақсатта айтылған. Қазақ халқы да бұл хадисті өмірінің өзегіне айналдырып, бертін келе мақал ретінде айтылып, тіпті қасына ұйқасын келтіріп былай деген: «Кеңес қылған ел азбас, кеңінен пішкен тон тозбас». Халық мақалының енді бірінде: «Еңбек дос көбейтеді, ғайбат жау көбейтеді» десе, хадисте Пайғамбарымыз маңайындағы сахабаларынан ғайбаттың не екенін білесіңдер ме? - деп сұраған екен. Сахабалар Жаратқан Аллаһ және Пайғамбары біледі деп, Пайғамбардың өзіне сілтеген кезде: «ذكرك أخاك بما يكره», «Ғайбат – өз бауырыңды жек көретіндей еске алу»

және т.б. осы тәрізді мақал-мәтелдер мен хадистердің мағыналық ұқсастықтары мен айтпақшы ойларының бір бағытта насихаттайтынын көруге болады. Сондай-ақ бұл мақал-мәтелдердің хадистерден енгенін дәлелдейтін нақты мағлұматтар болмағанымен, ондағы (қазақ мақал-мәтелдеріндегі) кейбір аударылмай берілген араб сөздері арқылы айқындауға болады.

Мұнымен қоса хадистердің ойынан туындаған мақал-мәтелдер де бар. Мұндағы мақал-мәтелдерді хадистердегі ойлардан туындаған деп айтуымыздың себебі – бұл мақал-мәтелдерде діни мотивтер қамтылған және шарифат үкімдерімен үндесетін тұстары да байқалады. Мысалы, Пайғамбарымыз бір хадисінде: «*Өтіріктен сақтан. Себебі өтірік пен иман бір жерде болмайды*» десе, атам қазақ: «*Өтірікшіді иман жоқ*» деп мақалға айналдырған. Хадисте: «*لا ينظر الله يوم القيامة الى من جر ازاره بطرا*», «*Тәкаппарлығынан киімінің етегін жерге сүйретіп жүргендерге Аллаһ қиямет күні назарын салмас*», қазақ «*Тәкаппарды Тәңір сүймес*» деген мақал айтқан. Пайғамбарымыз әлеуметтік өмірді де назардан тыс қалдырмаған. Осындай бағыттарға қатысты хадистерінің бірінде: «*Аллаһ тағала үмбетімнен қате, жаңылыс және мәжбүрлікпен жасағандардың жазасын кешірген*» [20/2035] - деп, үш мәселеде жаза берілмейтінін баяндаған. Осы хадистің пікіріне сүйенген халқымыз: «*Жаңылысқанға жаза жоқ*» деп, келер ұрпаққа мақал қалдырған. Ардақты Елші тағы бір хадисінде былай дейді: «*اذا دعى أحككم الى طعم، «فليجب... فمن لم يأت... «الدعوة، فقد عصى الله ورسوله. Шақырылған жерге бармаған адам Аллаһқа және Оның Расуліне қарсы келген болады*» [22/1]. Ал қазақ халқында «*Шақырған жерден қалма, шақырмаған жерге барма*» деген мақал бар. Ал енді жолдастық қарым-қатынасқа байланысты хадистің бірінде Пайғамбарымыз былай дейді: «*Жақсы мен жаман жолдас әтірші мен от жағушыға ұқсайды. Әтіршінің қасында болсаң жақсы иісті иіскейсің немесе жақсы иіс үстіңе жүгады, от жағушының жанына барсаң не көйлегің жанады, я болмаса жаман иісті жұтып қайтасың*» [23/3,146]. Қазақ халқы бұл хадисті мақалдатып, қысқа да нұсқа түрінде: «*Жақсымен жолдас болсаң нәсібі жүғар, жаманмен жолдас болсаң кесірі жүғар*» деген.

Мұсылманның ең маңызды қасиеттерінің бірі – сөзінде тұру, алған қарызын уақытында өтеу. Бұл жайында Пайғамбарымыз: «*Сіздердің ең қайырлыларыңыз қарызын төлеген адам*» [24/73] – деп, хадисінде баяндаса, мұсылман

қазақ халқымыз мұны өмірлік қағидаға айналдырып: «*Қарыз, қарызды беру – парыз*» деген.

Ислам діні қоғамның мүшесі болып саналатын отбасының да бақытын ұмытқан емес. Құран-хадистерде ата-ана ақысы, бала тәрбиесі, отбасы мүшелері арасындағы туысқандық қарым-қатынас, өзара сыйластық т.б. мәселелердің бәрі жан-жақты қарастырылған. Соның бір айғағы, отбасының негізгі мүшесі – ата-аналарға қатысты айтылған насихаттар. Хадисте: «*Кімде-кім ағұмыр жасы ұзақ, ризығының мол және берекетті болуын қаласа ата-анасына жақсылық жасасын, туған-туыстарының да қамын ойласын*» [25/156]. «*Белі бүгілген қарттарың болмағанда бәле-бәтерлер бастарыңа селдей ағып келер еді*» [26/227]. Осы хадистердің тағылымын көкіректеріне құя білген халқымыз: «*Қариясы бар үйдің қазынасы бар*» деп ой түйіндеген. Пайғамбарымыз жеке тұлғаның қадір-қасиеттері жайлы да сөз өрбіткен. Хадисте: «*ان الله لا ينظر الى اجسامكم، و لا الى صورككم، و لكن ينظر الى قلوبكم*», «*Аллаһ сендердің түр-тұлғаларың мен бет-әлпеттеріңе қарамайды, жүректеріңе қарайды*» [27/9]. Осы хадиске байланысты қазақ мақалында: «*Тәні сұлу – сұлу емес, жаны сұлу – сұлу*».

Тағы бір хадисте: «*... Аллаһтың өмір еткендерін орындап, тыйым салғандарынан сақтансаң, Аллаһ та сені сақтайды. Аллаһтың заңдарына бағынсаң, Аллаһ әрдайым жаныңда болады*» [28/59]. Бұл хадис те қазақ халқының арасында кеңінен қолданылып: «*Сақтансаң сақтаймын деген*», «*сақтанғанды Құдай да сақтайды*» деп өмірлік қағидаға айналған.

«*Жүзі жақсыдан жақсылық күтіңдер*» [29/136] дейді Пайғамбарымыз. Мұндай адамды «*жылы жүзді*» деп суреттеген халқымыз: «*Түсі игіден түңілме*» деген мақал айтқан хадиске сәйкестендіріп. Ал қонақ жайлы айтқан хадистерде де біршама ұқсастықтардың бар екенін аңғаруға болады. Хадисте: «*الضيافة ثلاثه أيام... «Қонақ – үш күн*» [30/31]. Мақалда: «*Үш күнге дейін қонақ құт*». Келесі хадисте: «*Жақсылық қонақ келген үйге пышақтың түйенің өркешіне жетуінен бұрын жетеді*» [31/443]. Осы хадистің аясында халқымызда мынадай мақал айтылған: «*Қонақ несібесімен келеді*», «*Қонақпен еріп құт келеді*». Пайғамбарымыз тағы бір хадисінде: «*علي الجماعه*», «*Аллаһтың қолы (жәрдемі) жасағатпен (көпшілікпен) бірге*» деген [32/412]. Осындай діни өсиетке ден қойған халқымыз: «*Көп қайда болса, Құдай сонда*» деп ауызбірлікке шақырған. Ардақты Елші өз хадисінде: «*Жолаушылық – азаптың бір бөлігі*» дейді [33/19, 179]. Қазақ халқы да

жолаушылықты азапқа теңеп: «*Жол азабы – көр азабы*» деп айтқан.

Міне, көріп отырғанымыздай жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдердің мәндері Пайғамбар хадистерінің ойларымен үндесіп, әрқайсысынан хадиспен ұқсас ойлар үшқындайды. Сондықтан, бұл мақал-мәтелдерді хадистердің өзегінен тағыр тартқан деп айта аламыз.

Сонымен қатар тағы да бір айта кететін мәселе дін жайындағы мақал-мәтелдер кешегі кенес дәуіріндегі саяси идеологияға байланысты жинаққа енгізілмей келген болса, қазіргі кезде біршама енгізіліп келеді. Соның нәтижесінде соңғы жарық көрген қазақ халқының мақалдары мен мәтелдерінің толық жинағында Аллаһ тағалаға, дінге қатысты Құран-хадистерде кездесетін нақыл сөздердің біразы берілген. Мысалы, «*Аллаға жағам десең азанды бол, ағайына жағам десең қазанды бол*», «*Бей намаздан – кей намаз жаман*», «*Көп қайда болса – Құдай сонда*» т.б.

Дегенмен, араб тілінің сөйлем құрылысының нәтижесінде дәлме-дәл келетін кейбір қазақ мақал-мәтелдері де бар. Мысалы, Пайғамбар хадисінде: «*Әр дерттің дауасы бар. Дерттің дауасы табылып қолданылғанда Аллаһ тағаланың рұқсатымен (көмегімен) ауру адам жазылады*» деп айтылса, халқымыз осы хадистің бірінші сөйлемін қысқа әрі нұсқа түрде «*Әр дерттің дауасы бар*» деп мақалдатып айтқан. Қазақтың: «*Әрекет, әрекет түбі – берекет*» деген мақалындағы «әрекет», «берекет» сөздері араб тілінен енген. Мұндағы «әрекет» сөзі бастауыштың қызметін атқарса, «берекет» сөзі баяндауыштың қызметін атқарып, жалаң жай сөйлем ретінде келген. Бұл хадисте де «*әл-харақату бәрәқату*» қазақ тіліндегідей синтаксистік жүйемен келіп, мағынасы жағынан да сәйкес жұмсалған.

Біз жоғарыда келтірген Пайғамбар хадистері мен қазақ мақал-мәтелдерінің ортақ ұғымда жиі кездесуін, хадистердің халықтық нақыл ретінде өмір сүруін, біршама зерделеп шықтық. Құдай қаласа бұл тақырып келешекте әлі де болса, өз зерттеуін жалғастырады деген ойдамыз.

1. Б.Әбілқасымов «XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі». Алматы-1982 ж. 26 б.

2. А.Донбаева «Араб және қазақ мақал-мәтелдерінің лексика-семантикалық ерекшеліктері» канд.диссерт. Алматы-2003 ж.

3. С.Сейтбеков, С.Нысанбаев «Ислам әдебі» Шымкент-2003 ж. 94 б.

4. Р.Мухаммад Ридуан «Риядус-салихин» ижри 671 ж. 343 б.

5. «Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдері». Алматы-2001 ж. 23 б.

6. С.Учан «Риядус-салихин» II т. Станбул-1993 ж. 728-729 б.

7. Мухаммед Е.Е. «Кензул ирфан 1001 хадис» Станбул-1989 ж. 131 б.

8. Ж.Базарбаев, Ж.Нұсқабаев, Қ.Дәулетова, Ү.Әбілдәұлы «Инабат». Алматы «Рауан» 1995 ж. 75-76-188 б.

9. Ө.Тұрманжанов «Қазақ мақал-мәтелдері». Алматы «Ана тілі» 1993 ж. 43 б.

10. Али Өзек «Хадислерле ахлаки давранышлар». Станбул-1987 ж. 215 б.

11. А.Махат, Ж.Сандыбаев «Сахих хадистер» I т. Алматы-2003 ж. 159-194 б.

12. Ж.Малайсарин «Қазақ мақал-мәтелдері». Алматы-2005 ж. 61 б.

13. М.әл-Фазали «Ихяу улумуд-дин». Жамиату әл-Әзһар-1996 ж. IV том 84 б.

14. А.Нысанали «Қазақтың мақал-мәтелдері». Алматы-2004 ж. 70 б.

15. Ө.Насухи «500 хадиси шериф». Фатих Станбул-1984 ж. 93 б.

16. Ж.К.Салихұлы «Қазақтың 6000 мақалы мен мәтелі». Алматы-1995 ж. 114-130-132 б.

17. Мухаммад Фуад Абдул Бақи «Сунән ибн Мәжа» II т. № 4165-4166 х.

18. Бұхари, Икраһ 3

19. Ибн Мәжа, Талақ, 2035

20. Муслим, Неке, 97-98

21. Әбу Дәуіт, Әтъима, 1

22. Бұхари, Зәбәих, 3; Муслим, Бирр, 146

23. Тирмизи, Буюғ, 73

24. Ахмед ибн Ханбал, әл-Мүснәд, III т., 156 б.

25. Мұжмауз-зәуәид, X т., 227 б.

26. Ибн Мәжа, Зүһд, 9

27. Тирмизи, Қиямет, 59

28. М.Жан «Пейгамберимизден евренсел өгүтлер» 136 б.

29. Бұхари, Әдеп, 31

30. Хадис ансиклопедиси, XVII т., 443 б.

31. Хадис ансиклопедиси, V т., 412 б.

32. Бұхари, Умра, 19; Муслим, Имара, 179

***

В данной статье изучается влияние и место хадисов пророка Мухаммеда, встречающихся в пословицах казахского народа.

***

In this article the influence and role of the prophets khadises which found in the proverbs of Kazak people are investigated.